

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שני ביטויים בסגנון העברית של ימי-הביניים בשימוש בעברית של ימינו

מן הדין

במאמרו ב"לשוננו לעם" (קונטרס אב-אלול תשל"ז) הביא שרגא אברמסון דוגמות מעניינות של הביטויים אינו דין, אינו בדין, בדין, דין הוא לפי מקומם במשפט או במשא ומתן ולפי שימושם בתמיהה או בניחותא, ובייחוד דוגמות במשמעות "ראוי" או "צריך", ובלא משמע של קל וחומר.

והנה דוקא הביטויים האלה אינם משמשים ברגיל בלשון ההרצאה והמאמר בעברית של ימינו. אלא בלשון ספרותית מאוד או מסוגננת ביודעים. למשל: דין היה שאש"מח בקונטרס (סדן, בלשון מדבר בעדו, עמ' 144), או "... אלא בדין שתהיינה גופה ועיקרה של ההתאמצות החדשה ביצירת ישראל המחודשה" (וויסלבסקי, "חבלי תרבות", תש"ו, עמ' 214). וגם מביטויים אלו (שכאמור, אין הם רגילים הרבה) יש שמושמטים מלת היחס ב או האוגד הוא: בכלל זיופי הזמן דין להזכיר את שיר הערש של צאפרט (מ' וויינרייך, לשוננו כז-כח, עמ' 145); או: כל אלה אין דין שישמשו את שליחות עצמם (וויסלבסקי, מאמרו הנזכר, עמ' 218). אף הביטוי הידוע מלשון חכמים הדין נותן בא בדרך כלל בלשון המסוגננת או העושה שימוש מרצון ומאהבה בלשון חכמים: והדין נותן שנשאל אותה גם לגבי חיים הזו (סדן, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, תשל"ב-ג, עמ' 143).

הביטוי הרווח יותר מאלה שהוזכרו למעלה, והמשמש בלשון העיתונות וההרצאה כבלשון הספרות היפה והמסוגננת, הלא הוא מן הדין. ש' אברמסון הביא את אינו בדין מספר "וזהיר" (תרגום ועיבוד עברי לספר השאלות הארמי של ר' אחאי גאון). והנה בספר "הלכות ראוי", שהוא תרגום עברי לס' הלכות פסוקות לר' יהודאי גאון, מצוי לצד הביטויים הרגילים בו דין הוא ש (עמ' 90, ועוד), אינו דין ש (עמ' 96), אף הלשון "ואם אכלה מנכסי בעלה יפה עשתה, ואין מן הדין להחזיר להם ליורשים מזונות שאכלה", המתרגם את הנוסח הארמי "לית לה דינא לאהדורי ליורשים". הצירוף מן

הדין, כצירופים אחרים שיובאו בזאת, משקף את דרך הלשון הערבית, לומר: "מן אלעדל (אן)" — מן הצדק (ש); "מן אלמערופ" — מן הידוע, ועוד פיוצא באלו. ואולם בכל זאת נקלט הביטוי בלשון העברית מאז יצירתו בימי הביניים ועד ימינו באין דוחה ובאין מרגיש זרות כלפיו.

ביטוי זה חסר במילון בן-יהודה, ואילו במילון העברי של אבן-שושן ובמילון של פנעני מן הדין מתועד אך בדוגמות מן העברית החדשה. ראוי אפוא לשנות את סימן התקופה לסימנה של תקופת-הביניים, וללוות את הערך המילוני הזה בדוגמות כגון אלו:

כי מי שנכנס במה שנכנסתי בו, מן הדין לדונו לזכות אם ישגה ולא להאשימו אם יטעה (תרגום יהודה אבן תיבון ללשון אבן ג'נאח ב"ספר הרקמה" כח, 19–20).

מן הדין לדונו כזה וכדומה לו (המתרגם הזה פחתיתם דבריו, שהביא בסוף תרגומו לס' השרשים לאבן ג'נאח).

מן זו, המעתיקה את שימוש מן שבפיטויים האלה — גוטשטיין מכנה אותה "מן יתרה", לפי ששימושה היסודי והמקורי כ"מן פֶּרְטִיטִיבִית" (המבטאת נטילת חלק בכלל) נתקחה ואינו מורגש עוד¹. ומשום הטעם הזה יונתן יואל מכנה אותה "פֶּרְטִיטִיבִית מדומה", אבל סובר הוא, כי לפחות פשהיא מושמטת לפני שם-עצם, המשמש נשוא הבא לפני נשוא הפותח ב"ש", אין היא יתרה מצד תפקידה התחבירי, שכן לא ייתכן מבנה על דרך "שקר שיהיה", ואילו המבנה "מן השקר שיהיה"

1. גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה

של הערבית, חשי"א, סעיף 207, ד.

אפשרי הוא². באמת, בעברית הגבוהה והמסוגננת ניתן למצוא משפטים כגון "שקר שיהיה": "כזאת דין שיחלמו אחרים" (סדן, בלשון מדבר בעדו, עמ' 11). ואולם גם אם מכנה "זר" כזה מצריך שינוי בנושא, עדיין שימוש מן על דרך הערבית אינו הפתרון היחיד ההכרחי. אילו בדרכי לשון-חכמים הלכו פותבי העברית בימי-הביניים, היו נוקטים לשון כגון "שקר הוא שיהיה" או אולי אף "בשקר שיהיה" כיוצא בביטויים פרגיל, בידוע, בדין, המשמשים בלשון-חכמים.

והרי דוגמות אופייניות לשימוש מן+שם-עצם כנושא הקודם לנושא:

אין מן הזריות שיתאחר מזה (חובות הלבבות לאבן פקודה, פתרגום יהודה אבן-תיבון, סוף שער ו').
וּמִן הַנְּהִיגָה הַטּוֹבָה לְכָל בְּנֵי אָדָם שִׁיְהִי טַבְעוֹ
רַפָּה לְעוֹלָם (ס' הקצרת לרמב"ם, פתרגום שמואל פנבנישתי,
פרק ט').

וּמִן הַחֲרִיצוֹת וְהַמַּעֲשֵׂה הַנִּכּוֹן שִׁיְהִיו נִקְבִי הַמַּסַּעַד
או שביליו מן הכבוד פתוחים ונקיים (שם).
מִן הַנִּכּוֹן וְהַמַּעֲשֵׂה הַטּוֹחַ שִׁיְהִיו מַהֲלָכֵי
הַמּוֹזֵן וּמַעֲבָרָיו מִן הַכְּבֹד פְּתוּחִים וְנִקְיִים (פרקי משה לרמב"ם,
פתרגום נתן המאתי, מאמר יז, 16).

2. יונתן יואל, תחביר ספר מלחמות ה' לר' לוי בן גרשם, עבודת

דוקטור, תשל"ב, סעיף 14.0.1.

3. לדוגמות נוספות, ראה שם.

(כל העצות שהובאו כאן עשויות להיפתח היום בלשון מן
הדין או מן הראוי.)

אין מן הפלא, אם הטבע פעמים רבות יקבץ אל
האצטומכה דרך העורקים מיתרי הגוף (שם, מאמר א, 51).
ומן הטעות גם כן שיהיה לאיש בקיאות במעשה
הרפואות מבלי חכמה (ס' הקצרת, סעיף 40).
ומן התימה הגדול איך לא הביאו הרב ז"ל (שמואל
אבן-תיבון בפירוש המלים הזרות).
ועוד יש דוגמות לביטויים האלה ולאחרים כמתכונתם.

ואלו דוגמות אחדות לשימוש הסגנון הזה בלשוננו היום:
מן הדין לסכם תרומתו של הרב קאפח (בלאו, לשוננו
לה, עמ' 75).

פחבורה זו אין מן הצורך לנמק ולהאריך את
הדיבור (בן-חיים, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית תשל"ב-ג,
עמ' 122).

מן ההכרח להביא לכלל הבהרתה של הסוגיה הסבוכה
(בן-אהרון, עמדה 15, 1977).

מן העניין יהיה להציג שינויים בהתאמה במקומות
קרובים (מורשת, לשוננו לא, עמ' 257)

אין מן התימה שספר צנאת הריב"ש והדומים לו
דיברו על לבו של בופר (ג' שלום, דברים בגו, עמ' 450).
ואם אמנם קרה שהייתה מפולת בפניין הציבורי שלא היה
מן הנימוס לבנותו בידי זרים (ד' קלעי, העלייה השנייה,
תש"ו, עמ' 140).

— ועוד פיוצא באלה.

בעברית של ימֵי־הפיניים רגיל מאוד הביטוי מן הידוע:
מִן הַיָּדוּעַ, שהפילוסופים אמרו, כי לנפש חולי
ובריאות (פרקי משה בתרגום זרחיה בן שאלתיאל פרק כה,
סעיף 59).

... אבל מִן הַיָּדוּעַ, כי לשון הקודש מימי קדם עדפה
וגדלה (אלחריזי, תחכמוני, מהדורת צפרוני, עמ' 22).

הביטוי הזה, כנראה, נפלט מן העברית, אך לעומתו נתיישב
היטב בלשוננו הצירוף מן הראוי, שהוא על דרך ביטויים
מקבילים בערבית ("מן אלג'־דיר" וכו'). למשל: מִן הַרְאוּי
שנעזוב מאמר כל מי שטעה בזה הפרק בביאורו (תרגום
אבן־זבארה לפירוש גאלינוס לאיפוקרטס, דביר תרפ"ד, עמ'
211).

וכמו בעניין מן הדין גם כאן צריך לתקן ולרשום במילונים
המצויים את הביטוי הזה, הרווח כל כך בימינו. כיציר העברית
של ימי הפיניים.

בעלי סגנון רבים, הבוררים את מלות לשונם פותכים מן
הראוי וראוי אפילו ברשימה אחת משלהם. הפחירה בין דרכי
הלשון (בין מן הדין לבין בדין ש, בין מן ההכרח ש לבין הכרח או
הכרחי ש וכו') הרי היא נתונה לרשות כל פותב וכותב, הפול לפי
הטעם, הסגנון וההרגל. ואולם צירוף כזה עשוי לקבל מובן
המיוחד לו, ואז אין לנתר על מלת מן אלא בהמרת הביטוי כולו
בביטוי אחר. מן הנמנע במשמעות "אי אפשר" (נמנע במשמע
"לא ייתכן", "בטל" — הוא מחידושי לשון הפילוסופיה
העברית בימיה"ב), לעומת נמנע — בינוני פעול של מונע.

למשל: לא מן הנמנע (בלתי אפשרי) כי אתמול בפרשימה
עצמאית (ידיעות אחרונות 77.10.14)

ביאליק, למשל, לא משך ידו משימוש לשוני זה, עד שכתב
במכתב פרטי (שאולי זה טבעו להיות מסוגן פחות):
"ומה ראוי שתציב לו יד" (איגרות ביאליק, פרק ג, עמ' מ),
ובזאת החאים את הביטוי המקביל לשימוש הערבי (שבו מלת מן
תמיד נפרדת) לנוהג הרגיל יותר בעברית המקראית⁴.

באמת, עניינה של רשימה זו הוא הביטוי מן הדין, ואך
לצורך הבנת חיוניותו בעברית הובאו הדוגמות לשאר ביטויים
כמתפונתו. ראינו, כי הביטוי נוצר כבבואה לשימוש הערבי.
אילו תנאים עמדו לו להיקלט בלשוננו ושלא להיפלט ממנה
כדרך תופעות לשוניות משוערכות רבות? תרומת לשון
ימי-הביניים בתחום אוצר המלים (בעיקר מושגים ומונחים)
ידועה יפה. כנגד זה, הרבה מאוד חידושים בדקדוק ובתחביר
שנוצרו אגב היגררות אחרי מנהג הערבית ("שגרת לשון ערבי"
כדברי המתרגמים בני-תיבון) נדחו משימוש הלשון משום
זרותם, שהלכה וגברה, משניתקה העברית ממגע חי וקרוב עם
הלשון הערבית. בכל זאת עדיין רישומי הערבית ניכרים גם
בכמה תופעות תצורה וצירופי מלים (בעיקר בפראזיאולוגיה),
כשאך היו תנאים מסייעים להתבצרותם בעברית. הביטוי מן
הדין נתיישב בלשון, משום שקרוב הוא לביטוי חז"ל בדין
(מלת-יחס לפני שם, המשמש נשוא הפותח את המשפט.
וחילופי מלות-יחס בעברית מצויים הרבה, פגון: לסירוגין —

4. לפי אבא במיד בספרו "לשון מקרא ולשון חכמים", חלק א, עמ'
244. אין מן הראוי (= ראוי) אלא דרך דיבור זרה, שאין בה צורך.

בסירוגין; לאלתר — מאתר, וכו'). עצם שימוש מן פרטיטבית, גם אם נתקחה תפקידה, מצוי בעברית; מקצת הביטויים העשויים כך קרובים בהפעתם לביטוי הידוע מלשון חכמים "משום": מן הצדק ש... קרוב להביע "יש בכך משום צדק"; הביטויים הנוספים על דרך מן הדין עשאוהו לאחד מתוך סדרה, ועל כן אין הוא ביטוי יחיד ומיוחד בצורתו, העשוי להיפלט בנקל.

לשון הפרוזה העיונית למן מאמריהם של סופרי ההשכלה שאבה לא מעט מלים וצירופים מלשון המחקר העברית בימה"ב⁵. ספרי מוסר, פילוסופיה ומדע היו המקור המזומן באופן טבעי לפותבים על נושאים אלו ולקרובים להם. אולי משום כך נמצאה מן הדין שפכתבי העיון והמחשבה של ימי הביניים לפני הפותבים מאמרי עיון בעברית החדשה, ואילו הביטוי **בדין ש** וחבריו מלשון חכמים נמצאו בעיקר במדרשים, שלא נתבקשו כמקור ספרותי קרוב לנושאי המאמרים. הביטויים **בדין ש** הדין הוא ש מצאו אפוא את מקומם בלשון בעלי סגנון מיוחד ונתאפיינו כביטויים למדניים.

מנוי וגמור עם

ב"לשוננו לעם" (תשרי תשל"ח) הראה ראובן מירקין את מקורו וגלגולי שימוש של הביטוי **מנוי וגמור אצל**, — עם.

5. סופרי ההשכלה נתנו בדרך כלל את שירתם ורוב סיפוריהם בעול לשון המקרא, אך במאמריהם נטלו הרבה מלשון העיון והמחקר של ימה"ב. ראה, למשל, על שימושי העברית של ימה"ב בלשוננו של ר' נחמן קרוכמאל, במבוא של ש' ראבידוביץ לכתבי רנ"ק שבמהדורתו, עמ' 202.

קודם שאנסה להשיב לתהייתו בדבר דחיקת מלת אצל שבביטוי זה מפני מלת עם, ראוי לברר, מניין באה אצל אל הביטוי הזה. עצם הלשון מנוי וגמור (צורת בינוני פעול) תחת מניתי וגמרתי דומה ללשונות ברור לי, נדמה לי, ודומיהן¹. מלת אצל משמשת כנרדפתה של המילית ל, וביותר נתרחה בעברית של ימה"ב, כשהעתיקה את רוב שימושיה של ענד (= אצל) הערבית.

למשל: כשיתברר א צ ל 1 = לו (חובות הלבבות, תרגום יהודה אבן תיבון, פרק ז, סעיף ג); ידוע א צ ל כל בעל ציור = ידוע ל (מורה נבוכים בתרגום שמואל אבן תיבון, א, סב). ורגיל מאוד בביטויים שונים. עם זאת לא נדחה השימוש ל, ומצוי גם מבורר ל, ידוע ל, ועוד.

שימוש אחר משמשת אצל לפי "שגרת הלשון הערבית" כשמשמעותה "לפי דעת", "בעיני". ואלו דוגמות מעטות מרבות מאוד: וסיבת הצורך א צ ל י (לפי דעתי) בהנהגת הבריאות הוא . . . (ס' הקצרת לרמב"ם בתרגום בנכנישתי, עמ' 19); ואפשר עוד א צ ל י פי אונקלוס פרש "אלהים" הנאמר — הנה מלאך (מו"ג א, כז). הנוסח הערבי הוא: וימכן איצא ענדי אן².

לפי מטבע הלשון המקראית אולי המלה הקרובה והטבעית לביטויים אלו היא בעיני: ולא יקשה בעיניך (דב' טו, יח); וישר הדבר בעיני כל העם (דבהי"א יג, ד); ויפלא בעיני אמן (שמ"ב

1. מעיקרם, כידוע, לא היו אלו ביטויים אימפרסונליים.

2. ועל כך, נוטשטיין "תחבירה ומילונה של העברית שבחזו השפעתה

של הערבית" סעיף 188, א.

יג, ב); ויטב הדבר בעיני פרעה (ברא' מא, לו) ועוד. בלשון ימה"ב ביטויים אלו עשויים לבוא עם מלת אצל: והטוב א צ ל י (מו"נ ב, ב); וכן רגיל: קרוב א צ ל י, רחוק א צ ל י, ועוד.

חילופי המלים אצל, עם עולים מפוח היותן מלים נרדפות. "עמו עז ותושיה", למשל, מפרש אבן ג'נאח (ס' השרשים, ערך עם): אצלו; וראה נא דוגמות במילונים. גם באותה עברית המושפעת מערבית — פעמים שתורגמה ענד במלת עם, ואולם שימוש זה מועט הוא לעומת השימוש המרובה במלת אצל³. הביטוי מנוי וגמור אצל עשוי אפוא כמתכונת הביטויים בעברית של ימי-הביניים על דרך מבואר אצלי (ברור לי, מוכח בעיניי), למשל: וזה מבואר א צ ל מי שידע שורש מלאכת הבריאות (הנהגת הבריאות לרמב"ם, סעיף 12). יש בו מרוחה ומסגנונה של העברית המושפעת מערבית, ובכל זאת כמוהו כמן הדין וחברותיה שנידונו למעלה, לא נדחה מן העברית עד הנה. ואולם אפשר שהוצאת אצל מפני עם המקראית אינה אלא מלמדת על הנטייה לדחיית ביטוי ששמן זרות דבק בו. במיוחד רגילה עם, כשאינן היא באה בכינוי דבוק: אף ש מ נ ו י וגמור היה עם הורישו למנוע את ילדיו מלנקוט מנהג ילדים (קשת, חוב' עב, עמ' 174). אף משמעות עם בביטויים כגון "היה עם לבבי" (דבהי"ב כט, י), "עמך הסליחה" (תהל' קל, ד) או "הדין עמו" (לשון חכמים, יבמות סו, א) יש בהם לחזק את היקבעות עם בביטוי מנוי וגמור עם.

3. שם, 217, ב.

ועוד יוער: שימוש אצל פנהוג בספרות ימי הביניים לא
נדחה כליל מן העברית של ימינו. למשל: ספק גדול א צ ל י , אם
השיבה אל הלשון הקלאסית . . . (יצחקי, לשוננו לה, 149) ועוד
שימושים על דרך זו.